

تولید دانش بومی:

کتاب درسی مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان (مطالعه موردی)

دکتر محمد حسین دیانی^۱

چکیده

درس مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان تنها درس از درس‌های دوره کارشناسی کتابداری است که کتابی مناسب و قابل کاربرد از زبان انگلیسی یا زبان دیگر، برای آن ترجمه نشده است. در طی سال‌هایی که این درس تدریس می‌شده است مباحث مربوط به آموزش بزرگسالان بخشی قابل توجه از کلاس را به خود اختصاص می‌داده است. مدرسان این درس، با آگاهی از کمبود مطالب در این حوزه هر یک به سهم خود در پی تولید مطالبی بوده‌اند که با فلسفه وجودی این درس سازگار باشد. در این مسیر شش کتاب توسط مدرسان متفاوت این درس نگاشته شده است. گرچه مشترکاتی در این کتاب‌ها وجود دارد، اما هر یک، بخشی متمایز از دیگر کتاب‌ها را در خود جای داده است که متکی بر تحقیقات یا اندیشه‌های داخلی است. با گذشت زمان این امکان فراهم شده است که با بهره‌گیری از بخش‌های متمایز این کتاب‌ها، محتوایی قابل توجه برای این درس در اختیار مدرسان این درس قرار گیرد، محتوایی که بیش از سایر کتاب‌های دروس کتابداری به دانش بومی متکی است.

کلیدواژه‌ها: نوسوادان، کتابخانه و نوسوادان.

۱. دکتر محمد حسین دیانی؛ استاد گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه فردوسی مشهد و سردبیر فصلنامه

از هنگامی که درس مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان در برنامهٔ درسی دورهٔ کارشناسی کتابداری گنجانیده شده، محتوایی که باید برای این درس، برگزیده و در کلاس ارائه شود با ابهامات بسیاری مواجه بوده است. برای این درس برخلاف درس‌های دیگر، متنی از قبل آماده به زبان غیرفارسی وجود نداشت تا متن اصلی یا ترجمهٔ آن برای تدریس مورد استفاده قرار گیرد. بر این اساس مدرسان این درس مجبور بودند که خود در متون غربی - و بیشتر در متون فارسی - به دنبال مطالبی بگردند که می‌توانست در این درس مورد استفاده باشد. وجود حداقل شش کتاب متفاوت برای این درس در سال ۱۳۸۴، هم نشانگر عدم توافق بر روی محتوای هر تک کتاب، و هم نشانگر یک نمونه از شیوهٔ تولید دانش بومی در سطح کشور است. هدف این نوشته تعریف یا بدگویی نیست، بلکه نشان‌دادن چگونگی سهم‌شدن افراد متفاوت در شکل‌دهی به محتوای درسی است که الگوی از قبل آماده‌ای برای آن وجود نداشته و بالاجبار، تمامی آن در ایران و توسط مدرسان متفاوت این درس شکل گرفته است.

قبل از این که کتابی مشخص برای این درس نوشته شود، بیشتر مدرسان این درس بخش‌هایی از کتاب «زهرای صباغیان» با عنوان «روش‌های سوادآموزی بزرگسالان» را در کلاس‌های این درس تدریس می‌کردند. نگاهی به فهرست مندرجات این کتاب که در زیر آمده است، آشکار می‌سازد که فلسفهٔ وجودی این کتاب پرداختن به فلسفه، عملکردها و تجارب مربوط به آموزش سواد در جهان و ایران است و نمی‌تواند کتاب مناسبی برای تدریس درس مواد و خدمات کتابخانه به نوسوادان باشد.

فهرست مندرجات کتاب «روش‌های سوادآموزی بزرگسالان»

آموزش بزرگسالان، پدیدهٔ حیاتی قرن ما
 خصوصیات بزرگسالان و تفاوت آموزش آن‌ها با خردسالان
 روش‌های تعلیم مهارت خواندن و نوشتن
 سوادآموزی با تکیه بر ابعاد عملی خواندن و نوشتن
 نقش و رسالت دولت در پیشبرد اهداف سوادآموزی بزرگسالان

در عین حال آن بخش از کتاب که دو مکتب مهم سوادآموزی (به نام‌های «سوادآموزی تابعی» و «سوادآموزی با تأکید بر ابعاد اجتماعی») را به بحث می‌گذارد، هم نوع نگاهی را که به فعالیت‌های مربوط به نوسوادان باید داشت و هم نوع منابع خواندنی را که کتابخانه‌ها می‌توانند برای نوسوادان تهیه کنند مشخص می‌ساخت. اهمیت این مورد بویژه با دسترسی به تعدادی از منابع چاپی که در هنگام اجرای طرح «سوادآموزی تابعی» در دزفول تولید شده و نسخه‌هایی از آن در برخی نقاط ایران در دسترس بود، آشکار شد؛ چرا که این نمونه‌ها از سه ویژگی برخوردار بودند: دارای پشتوانه نظری بودند، مناسب با توان فهمیدن و خواندن نوسوادان تهیه شده بودند، مشخصات ظاهری کتاب‌های خاص نوسوادان را دارا بودند.

بحث جدی‌تری که می‌باید به آن توجه می‌شد این بود که جمعیت نوسواد، چه درصدی از کل جمعیت ایران را به خود اختصاص می‌دهد و کیفیت سوادی که این افراد دارند توجیهی اجتماعی / اقتصادی برای ارائه این درس فراهم می‌آورد. ترکیبی از سه گروه آمار، کمیّت نوسوادان را آشکار می‌ساخت. این آمارها عبارت بودند از آمارهای بیسوادان، آمارهای بیسوادانی که در کلاس‌های سوادآموزی (با عناوین متفاوت) شرکت می‌کردند، و آمارهای بازگشت به بیسوادی پس از طی دوره‌های سوادآموزی.

آمارهایی که درباره بیسوادان منتشر می‌شد، بیانگر دوام پدیده بیسوادی است. به عنوان مثال در سال ۱۳۵۳ دوازده میلیون نفر از جمعیت ایران بیسواد گزارش شدند. در سال ۱۳۶۱ گزارش شد که در حدود ۱۵/۵ میلیون نفر از جمعیت ۷ سال به بالای کشور بیسواد می‌باشند. در سال ۱۳۷۹ گزارش شد که نه میلیون بیسواد در کشور وجود دارد.

آمارهای مربوط به شرکت‌کنندگان در کلاس‌های سوادآموزی بخش دیگری از واقعیت مربوط به نوسوادان را آشکار می‌ساخت. مثلاً گزارش شده است که بین سال‌های ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۶ جمعاً ۵,۷۸۶,۵۹۶ نفر در کلاس‌های نهضت سوادآموزی ثبت نام کردند که از این تعداد ۸۲/۵ درصد یا ترک تحصیل کردند یا مردود شدند. از ثبت‌نام‌کنندگان دوره دوم نهضت نیز ۶۷/۲ درصد یا ترک تحصیل کردند یا مردود شدند. بررسی «منیژه صبی» آشکار ساخت که از هر ۱۰۰ نفر که به کلاس‌های سوادآموزی می‌روند تنها

۲۴ درصد موفق به اتمام دوره دوم می‌شوند. آمارهای مربوط به سال‌های ۶۰ تا ۷۳ نیز نشان می‌دهد که در این سال‌ها حدود ۵۴ درصد از شرکت‌کنندگان در کلاس‌های نهضت، به دوره دوم راه یافتند و بقیه با همان اندوخته کم از خواندن، نوشتن و حساب کردن، کلاس‌های نهضت را ترک کردند.

آمارهای گروه سوم مربوط به پدیده بازگشت به بیسوادی است. آنگونه که «زهره میرحسینی» براساس تحقیقات دیگران گزارش کرده است، مطالب آموخته‌شده در کلاس‌های سوادآموزی، به دلیل عدم تداوم خواندن و یادگیری، پس از دو سال از اتمام تحصیل در دروس مختلف فراموش شده است. نوسوادان شهر اصفهان دو سال پس از فراغت از تحصیل، ۹ تا ۴۷ درصد مطالب را فراموش کرده بودند. نوسوادان رودبار قطران و لوسانات، هشت ماه پس از فراغت از تحصیل در مقطع مقدماتی، مطالب آموخته‌شده را ۲۳ درصد تا ۷۳ درصد فراموش کرده بودند. در مقطع تکمیلی نیز ۶۴ درصد تا ۶۷ درصد دچار فراموشی شده بودند. تحقیق «رضایی ملایری» نشان می‌دهد که حدود ۴۶/۷ درصد از سوادآموزان در نهضت، در آستانه بیسوادی هستند و بر این اساس حدود ۳۶/۵ میلیارد از بودجه کشور عملاً از بین رفته است.

ترکیبی از این سه گروه آمار در عین این‌که واقعیات دردناکی را به نمایش می‌گذارد، توجیهی کاملاً قابل دفاع برای پرداختن گروه‌های کتابداری و کتابخانه‌های عمومی به خدمات برای نوسوادان که جمعیتی کاملاً قابل توجه هستند، فراهم می‌آورد. نکته قابل توجه دیگر در این راستا، تعریفی است که از جمعیت باسواد در کشور ارائه می‌شود. سه تعریف رایج در کشور به شرح زیر است:

- آن‌ها که کلاس اول ابتدایی را به اتمام رسانده‌اند (مرکز آمار ایران)،
- آن‌ها که کلاس چهارم ابتدایی را به اتمام رسانده‌اند،
- آن‌ها که دو دوره (هریک شش ماه) کلاس‌های مبارزه با بیسوادی (نهضت سوادآموزی) را با موفقیت به پایان رسانده‌اند.

پذیرش هر یک از این تعاریف، درصد باسوادی در ایران را بالا یا پایین می‌آورد، اما به هر حال یک نکته را آشکار می‌سازد و آن این است که این مقدار سواد، سوادی

نیست که پاسخگوی نیازهای روزمره انسان امروزی باشد. این دوره‌ها سنگ بنای اولیه‌ای هستند که تنها با تداوم خواندن و یادگیری بیشتر، دوام می‌آورند و بر سودمندی آن‌ها افزوده می‌شود.

اما کیفیت سواد نوسودان، همسان با کیفیت سواد بزرگسالان باسواد نیست که منابع چاپی مناسب آن‌ها، برای این‌ها نیز قابل استفاده باشد. نیز توان درک و علائق بزرگسالان کم‌سواد با توان درک و علائق کودکان همسان نیست که منابع چاپی آن‌ها برای این‌ها نیز قابل استفاده باشد؛ از این رو باید دریافت که چه نوع منابعی مناسب نوسودان است. گرچه در دوران اجرای برنامه سوادآموزی در دزفول چندین کتاب مناسب برای نوسودان نوشته و منتشر شده بود، اما مقاله «هماتاج بازیار» (۱۳۵۳) با عنوان «تهیه مواد خواندنی برای بزرگسالان کم‌سواد» احتمالاً قدیمی‌ترین مقاله‌ای است که اطلاعات سازمان‌یافته و سودمندی درباره ویژگی‌های کتاب‌های مناسب نوسودان در اختیار کتابداران مجموعه‌ساز برای نوسودان قرار می‌دهد.

خلاصه مطلب این که، کتاب «صبغیان» فلسفه نظری نسبتاً مناسبی برای نگاه به انسان باسواد پیش روی کتابداران قرار می‌داد؛ آمار بیسودان، سوادآموزان و بازگشته به بیسواد، کمیت و کیفیت مخاطبان را مشخص می‌ساخت؛ و مقاله «بازیار» ایده‌های اصلی برای تهیه مواد خواندنی برای بزرگسالان را مطرح می‌کرد. خانم «صبغیان» به لحاظ تربیتی، ایده نوع انسانی را که در این دوران مدنظر است مطرح ساخت؛ آمارها نیز با بیان واقعیت چشم‌گیر تعداد کم‌سودان و واقعیت دردناک بازگشت به بیسواد، زمینه اجتماعی و اقتصادی بسیار مناسبی برای فلسفه درس «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسودان» فراهم آورد و مشخص ساخت که تعداد نوسودان آنقدر زیاد و کیفیت سواد آن‌ها آنقدر پایین می‌باشد که توجه کافی برای ارائه خدمت به آن‌ها در کتابخانه‌های عمومی فراهم می‌باشد. به یقین کسانی که این درس را در برنامه گنج‌انیده بودند به این نکته توجه داشتند که مجموعه‌سازی یکی از ارکان اصلی رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی است و کتابداران موظف هستند که مجموعه‌ها را برای انسان‌هایی با دانش‌ها و توانایی‌های متفاوت بسازند. این انسان‌ها برای کتابخانه‌های عمومی بزرگسالان باسواد، کودکان و نوجوانان و نوسودان

هستند. بنابراین مباحث مطرح در درس‌های مجموعه‌سازی ضمن توجه به خصوصیات کاملاً متفاوت این سه گروه، ساخت مجموعه‌ای متناسب با نیازهای آن‌ها را مورد توجه قرار می‌دهد. بنابراین، درس «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» نیز باید با همان چهارچوب‌های درس «مجموعه‌سازی برای بزرگسالان» و درس «مواد و خدمات کتابخانه برای کودکان و نوجوانان»، اما با محتوای ویژه بزرگسالان ارائه شود. نبود کتابی مناسب در این مورد مشکلی بود که ۱۰ سال به طول انجامید تا این که کتاب «کتابخانه‌ها و سوادآموزی» نوشته «دبرا ویلکاکس جانسون» با همکاری «جنیفر ا. سول» و ترجمه «رحمت‌الله فتاحی» در سال ۱۳۷۳ منتشر شد.

این کتاب تا اندازه‌ای جای خالی یک کتاب مناسب برای این درس را پر می‌کرد، اما چون نگاه کلی که بر کل محتوای این کتاب سایه انداخته این است که کتابخانه، یکی از سازمان‌های آمریکایی است که موازی با دیگر سازمان‌ها، مسئولیت سوادآموزی به بیسوادان را بر عهده دارد و این موردی است که در ایران رواج ندارد، نمی‌توانست درست به کلاس ارائه شود. تحت این نگاه کلی، در سراسر کتاب بر خدمات سوادآموزی تأکید شده و مطالب مربوط به مجموعه مواد و منابع، امکانات و تجهیزات و تبلیغات و... همه برای پشتیبانی از برنامه‌های سوادآموزی است. در عین حال برخی از مندرجات کتاب، اطلاعات بسیار سودمندی درباره نوع مجموعه و خدمات ویژه سوادآموزان و نوسوادان ارائه می‌دهد، اما کل مباحث کتاب در قالب کتاب درسی ارائه نشده و مطالب سودمند آن نیز حتماً باید توسط مدرس، استخراج و به دانشجویان ارائه شود. حتی اگر چنین نشود و بر تدریس کل محتوای این کتاب تأکید گردد، کل محتوا بیش از یک چهارم زمان در اختیار برای این درس دو واحدی را پوشش نمی‌دهد. در چنین شرایطی، احتمالاً همراه با متن این کتاب، محتوای مقالاتی که می‌توانسته مورد استفاده کلاس باشد به دانشجویان ارائه می‌شده یا با تعیین تکلیف برای دانشجویان، پوشش مطلوب‌تری به زمان در اختیار، داده می‌شده است. خود من همراه با بخش‌های مربوط این کتاب، مباحثی همچون آمار نوسوادان، بازگشت به بیسوادی، و ویژگی‌های آثاری را که برای نوسوادان باید منتشر شود به محتوای درس می‌افزودم.

بدین ترتیب آهسته آهسته چهار بخش از محتوایی که می‌توانست برای درس مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان مطرح باشد، مشخص می‌شد. این چهار بخش از محتوا همان‌هایی هستند که لابه‌لای مطالب بالا به آن‌ها اشاره شد و در اینجا به صراحت، اما فشرده تکرار می‌شوند:

۱. زمینه نظری که در قالب مکاتب سوادآموزی به آن پرداخته می‌شود.
۲. وجود مخاطبان کافی، و نیاز دانسته یا ندانسته آن‌ها به منابع مناسب که با ارائه آمارهای بیسوادان، نوسوادان و بازگشت به بیسوادی، مطرح و باورپذیر می‌شود.
۳. خدمات کتابخانه در پیوند با نوسوادان که با گزینش مطالب مندرج در کتاب «کتابخانه‌ها و سوادآموزی» به دست می‌آید.
۴. ویژگی‌های منابع مناسب که از نکات مندرج در مقاله «تهیه مواد خواندنی برای بزرگسالان کم‌سواد (از «هماتاج بازیار») استخراج می‌گردد.

نکات اصلی این چهار مورد در کتاب «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» که در سال ۱۳۸۰ منتشر شد، به گونه پرسش و پاسخ ارائه شد. در مقدمه آمده است که مطالب مطرح در این کتاب را می‌توان به عنوان چهارچوب قابل گسترش برای تدریس در کلاس‌های «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» نیز مورد توجه قرار داد. در این کتاب دو مبحث متفاوت از چهار مورد بالا، به بحث‌های مربوط به مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان اضافه شده است که عبارت‌اند از: (۱) معیارهای کمی سنجش خوانایی نوشته‌ها و معیارهای کمی نوشتن برای نوسوادان، (۲) مقدمه‌ای بر کنکاش برای دستیابی به واژگان پایه برای نوسوادان.

زمینه اصلی که به مورد اول شکل بخشید این واقعیت بود که در دهه ۶۰ و ۷۰ در زبان فارسی، جز در موارد بسیار محدود و شاید انگشت‌شمار، نوشته‌ای که مناسب نوسوادان باشد وجود نداشت و در آن صورت آن بخش از درس که به مواد و منابع مربوط است، بی‌پشتوانه باقی مانده بود. در چنان شرایطی هر عقل سلیمی حکم می‌کرد که این نبود یا کمبود شدید منابع از طریق جستجو در نوشته‌های موجود برطرف شود؛ یعنی آثار موجود مورد بررسی قرار گیرند و مواردی از آن‌ها که به لحاظ محتوا و به لحاظ نگارشی ممکن است برای نوسوادان سودمند باشند، شناسایی و به مجموعه اضافه شوند. مشخص بود

این گونه انتخاب مواد و منابع، کاری نسبتاً کیفی است و نمی‌توان از هر کتابداری متوقع بود که خود مستقلاً به آن بپردازد. پیگیری‌ها برای یافتن راه حل، مشخص کرد که این بحث به شیوه‌ای دیگر در ادبیات زبان انگلیسی و تحت عنوان سطح خوانایی^۱ مورد توجه است. نیز مشخص شد که تعدادی فرمول که نگاه کمی به سطح خوانایی دارند وجود دارد. پرسشی که در این مرحله به ذهن رسید این بود که آیا می‌توان از این فرمول‌ها برای تعیین سطح خوانایی نوشته‌های فارسی نیز استفاده کرد؟ گزارش تحقیقی که در این مورد به عمل آمد در نشریه علوم تربیتی و ویژه کتابداری، منتشر شد.^۲ در آن گزارش نشان داده شد که با تغییراتی اندک در دو فرمول از فرمول‌های مورد بررسی، این امکان وجود دارد که به واقعیات آثار فارسی نوشته، نزدیک شویم. در پی این تحقیق ۷ تحقیق دیگر در همین زمینه با همین فرمول‌ها انجام شد که در برخی، فرمول‌ها مناسب و در برخی، نامناسب تشخیص داده شدند. گزارش این تحقیق‌ها در کتاب «سنجش خوانایی نوشته‌های فارسی» ارائه شده است.^۳ یادآوری می‌شود که عناصر متشکله این فرمول‌ها داده‌های مربوط به تعداد هجاها، طول کلمات، طول جملات، و تعدادی ضرایب ثابت است و نتیجه فرمول نشان می‌دهد که متن، مناسب چه سطحی از دوره‌های دبستانی و دبیرستانی است. مهم‌ترین ایراد این فرمول‌ها، به مواردی برمی‌گشت که تعداد هجاها در یکصد کلمه شمارش می‌شد. در آثار انگلیسی برای هر یکصد کلمه، دامنه‌ای نسبتاً وسیع از هجاها قابل شناسایی است، اما در زبان فارسی این دامنه بسیار کم و معمولاً در محدوده ۱۸۰ تا ۱۹۰ هجا است و این دامنه کم، نقش متمایزکننده‌ای بین متن‌ها به لحاظ سطح خوانایی ندارد. در تحقیق اولیه مشخص شده بود که در زبان فارسی کلمات سه هجایی را نمی‌توان کلمات دشوار تلقی کرد و این مورد در شاخص سطح خوانایی «گانینگ» اعمال می‌شد (در فرمول اولیه، کلمات سه هجایی در زبان انگلیسی، کلمات دشوار تلقی می‌شدند). در همه گزارش‌های مربوط به

1. Readability

۲. فصلنامه علمی و پژوهشی دانشکده علوم تربیتی (دانشگاه تهران). سال دهم، شماره ۴-۳، ۱۳۶۶.

۳. محمد حسین دیانی. سنجش خوانایی نوشته‌های فارسی. مشهد انتشارات کتابخانه رایانه‌ای، ۱۳۷۹.

تحقیقات قبلی در این مورد، نتایج حاصل از کاربرد این فرمول به واقعیات آثار فارسی نزدیک تر بود، اما سطح را مقداری بالاتر از آن که بود می نمود. پیگیری هایی که انجام دادم مشخص کرد که لازم است افزون بر تغییر در تعریف کلمات دشوار، ضریب ثابت فرمول نیز تغییر کند. ضریب ثابت در فرمول اصلی و تجربه با زبان فارسی $0/4$ بود؛ حال دریافته ام که این ضریب نیز باید به $0/2$ تغییر یابد تا نتیجه، فرمول سطح خوانایی آثار فارسی را بنمایاند.

توضیحات مفصل مربوط به شاخص تعیین سطح خوانایی «گانینگ» در مقاله و کتابی که قبلاً به آن‌ها اشاره شد و مشخصات کتابشناختی آن‌ها در پانوشت‌های همین متن آمده، مفصل شرح داده شده است.

نتیجه این که بخش جدید که در کتاب «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» (دیانی) آمده، حاوی این نکته است که هم برای تشخیص آثار موجود و هم برای نوشتن آثار جدید برای نوسوادان می توان از این فرمول استفاده کرد. براین اساس، بخشی از کلاس درس «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» به ارائه فلسفه و شیوه استفاده از این فرمول‌ها اختصاص می یابد و دانشجویان موظف می شوند دو متن با حجم کمتر از بیست صفحه (با ویژگی هایی که درباره ساده نویسی به آن‌ها آموخته می شود و با معیارهایی که از فرمول‌ها آموخته اند) به نگارش در آورند و سطح خوانایی آن را مشخص سازند.

نکته دیگری که در کتاب «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» (دیانی) آمده، این است که فرمول‌ها به کمیّت‌ها توجه دارند و لغاتی که می شماریم کیفیت هستند. کلمه ای ممکن است کوتاه، اما به لحاظ معنایی دشوار باشد. این اندیشه، فکر ساخت واژگان پایه برای نوسوادان را پیش می کشید. از این رو این بحث نیز بطور بسیار خلاصه با برداشتی نزدیک به واقعیت، از مقاله «بهمن زندگی»^۱ ارائه شده است. یادآوری می شود که این اندیشه از تاریخچه ای نیز برخوردار است که نمونه آن در سال ۱۳۵۵ انتشار یا تکثیر

۱. بهمین زندگی. تگاهی دیگر به نگارش مواد خواندنی و ساده نویسی برای بزرگسالان کم‌سواد.

کتاب «بسامدی واژه‌ها در نوشته‌های مخصوص عامه مردم» بود که براساس بررسی بیش از ۵۰۰ هزار واژه از ۶۵ منبع مختلف تهیه شده بود.^۱ متأسفانه ردیابی این اثر توسط نویسنده این سطور بی نتیجه ماند.

بدین ترتیب علاوه بر چهار مبحث قبلی، دو مبحث زیر به محتوای درس اضافه شد:

۵. استفاده از فرمول‌ها و جداول کمی برای تشخیص سطح خوانایی آثار موجود و برای تولید آثار جدید برای نوسوادان.
۶. ویژگی‌های واژگان پایه و ترغیب به ساختن مجموعه‌ای از این واژه‌ها و استفاده از آن‌ها در نگارش برای نوسوادان.

در سال‌های ۱۳۷۹، ۱۳۸۰ و ۱۳۸۳ سه کتاب دیگر به عنوان متن درسی برای درس

«مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» منتشر شد. این سه کتاب عبارت‌اند از:

- گامی در سوادآموزی: آموزش بزرگسالان و نوسوادان (سعید غفاری)،
- مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان (فرزانه فرزین - ملیحه نیک‌کار)،
- مواد و خدمات کتابخانه‌ای برای بزرگسالان نوسواد (زهره میرحسینی).

در زیر، جداگانه به هر یک از این سه کتاب می‌پردازیم تا امکان جمع‌بندی از کل

مطلب فراهم آید.

در سال ۱۳۷۹ کتاب «گامی در سوادآموزی: آموزش بزرگسالان و نوسوادان»

نوشته «سعید غفاری» توسط نشر چاپار منتشر شد. با نگاهی به فهرست مندرجات این کتاب که سر فصل‌های آن موارد زیر هستند، مشخص می‌شود که این کتاب نیز صرفاً به مباحث مربوط به سوادآموزی پرداخته و تقریباً همان مباحث مطرح در کتاب «صبغیان» را به صورتی فشرده‌تر در قالب سر فصل‌های زیر که در فهرست مندرجات کتاب آمده، ارائه داده است. از این رو، این کتاب را نیز نمی‌توان به عنوان متن درسی مناسب درس «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» تدریس کرد و عملاً نوعی بازگشت به گذشته تلقی می‌شود.

فهرست مندرجات کتاب «گامی در سوادآموزی: آموزش بزرگسالان و نوسوادان»

تعاریف و مفاهیم سوادآموزی

هدف از آموزش بزرگسالان

ویژگی‌های آموزش در بزرگسالان

ماهیت آموزش بزرگسالان

برنامه‌ریزی برای آموزش بزرگسالان

آموزش بزرگسالان و تفاوت‌های آن با خردسالان

برخی مسائل آموزش بزرگسالان و نحوه آموزش بزرگسالان

همکاری بین‌المللی در زمینه آموزش بزرگسالان

گذری بر روند سوادآموزی در ایران

ممکن است پرسیده شود با توجه به محتوای این کتاب، چرا باید به این کتاب در این نوشته توجه شود. ساده‌ترین پاسخی که در این باره می‌توان عنوان کرد این است که ناشر این کتاب، خود را ناشری تخصصی در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی می‌داند و این کتاب را با نیت فراهم آوردن متن درسی برای درس «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» منتشر کرده است. به هر حال اختصاص این کتاب به گروه علوم تربیتی کاملاً مشخص است و درست به همین دلیل، رده‌ای که برای این کتاب انتخاب شده و در فهرست‌نویسی پیش از انتشار کتاب آورده شده، رده L است؛ در حالی که رده کتاب «کتابخانه‌ها و سوادآموزی» در فهرست‌نویسی پیش از انتشار، Z تعیین شده است.

در سال ۱۳۸۰ کتاب «مواد و خدمات کتابخانه برای بزرگسالان نوسواد» نوشته «فرزانه فرزین» و «ملیحه نیک‌کار» توسط دانشگاه پیام نور به عنوان متن درسی منتشر شد. فصل اول این کتاب به تعاریف و مفاهیم مربوط به آموزش بزرگسالان، آموزش رسمی و غیررسمی، آموزش مداوم و سوادآموزی پرداخته است. در فصل دوم دیدگاه تاریخ سوادآموزی بزرگسالان را در جهان و در ایران قبل از انقلاب اسلامی بررسی می‌کند.

شناخت جامعه نوسواد مطالب فصل سوم این کتاب است. فصل چهارم مشتمل بر اهداف، ویژگی‌ها و روش‌های آموزش بزرگسالان است. فصل پنجم به خواندنی‌های نوسوادان و مراکز تولید و نشر آن پرداخته است. تناسب و گیرایی موضوع و سطح خوانایی نوشته‌ها از جمله مطالب این فصل است. در فصل ششم شیوه‌های ساده تولید مواد خواندنی برای نوسوادان بیان شده و در بخش پایانی به شیوه‌های جذب نوسوادان به کتابخانه و نقش کتابخانه‌های مختلف در سوادآموزی پرداخته شده است. بنا به موارد بالا فصل‌های اول، دوم و چهارم این کتاب در چهارچوب همان بحث‌های کتاب «صباغیان» و «غفاری» باقی مانده و از این‌رو توجیهی قابل قبول برای طرح در کلاس‌های مورد نظر نیست. در فصل سوم که به شناساندن جامعه نوسواد پرداخته، آن قسمت که به کمیّت توجه کرده فقط مربوط به آمار یسوادان و باسوادان است. چون این مورد، بزرگسالان نوسواد و مبحث بازگشت به بیسوادی را پوشش نمی‌دهد، به لحاظ کمی نمی‌تواند توجیهی قابل قبول برای درس «خدمات کتابخانه برای نوسوادان» فراهم آورد، زیرا امر باسواد کردن بر عهده نهضت سوادآموزی و نه کتابخانه‌های عمومی ایران می‌باشد و بنابراین در مقایسه با کتاب «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» (دیانی)، یک قدم به عقب گذاشته شده است. دو فصل پنجم و ششم (با سبک و شیوه‌ای متفاوت که به سبک کتاب درسی نزدیک‌تر است)، با کتاب «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» (دیانی) مقدار زیادی اشتراک محتوایی دارد، بویژه که به فرمول‌های تعیین سطح خوانایی نیز پرداخته شده است. بخش ششم با طرح شیوه‌های جذب نوسوادان به کتابخانه، مبحثی به مباحث قبلاً مطرح شده در کتب دیگر و به مطالب درسی «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» می‌افزاید. بر این اساس این کتاب بخش دیگری به مباحث این درس می‌افزاید که عبارت است از:

۷. شیوه‌های جذب نوسوادان به کتابخانه

در سال ۱۳۸۳ کتاب «مواد و خدمات کتابخانه‌ای برای بزرگسالان نوسواد» نوشته «زهره میرحسینی» توسط سازمان «سمت» به عنوان متن درسی منتشر شد. در فصل اول این کتاب اهداف، ضرورت و ویژگی آموزش بزرگسالان و سپس اهداف سوادآموزی و

تعاریف سواد، و در فصل دوم روش‌های سوادآموزی رایج در سطح بین‌المللی، یعنی سوادآموزی تابعی و روش آگاه‌سازی معرفی شده است. در فصل سوم ویژگی‌های جسمی-روانی بزرگسالان و در فصل چهارم تحولات آموزش بزرگسالان و تاریخچه آن در سطح جهان و ایران بیان گردیده. در فصل پنجم، به مبحث بزرگسالان و مطالعه و ضرورت آن براساس نیازسنجی و مفهوم نیاز برای این گروه پرداخته شده. در فصل ششم ساده‌نویسی و اصول آن بازگو گردیده. در فصل هفتم به رسالت کتابخانه‌ها در آموزش بزرگسالان پرداخته شده است و در فصل هشتم، فعالیت‌ها و وراه‌هایی که از طریق آن‌ها می‌توان خواننده نوسواد و کم‌سواد را به مطالعه تشویق کرد ارائه شده است.

براین اساس بخش‌های اول تا چهارم این کتاب نیز بیشتر بر سوادآموزی تأکید دارد و همان مطالب مندرج در کتاب «صباغیان»، «غفاری»، «فرزین» و بخش‌هایی اندک از کتاب «مواد و خدمات کتابخانه برای نوسوادان» (دیانی) را (که این خود متأثر از کتاب «صباغیان» است)، با سبکی متفاوت پوشش می‌دهد. فصل هفتم که به کتابخانه و آموزش بزرگسالان پرداخته و نیز فصل هشتم که راه‌های تشویق نوسوادان به مطالعه را مطرح کرده، نگاهی مشابه با نگاه مطرح در کتاب «کتابخانه و سوادآموزی» (ترجمه «رحمت‌الله فتاحی») دارد. مطالب بخش ساده‌نویسی که در آثار قبلی (مثلاً مقاله «هما‌تاج بازیار»)، با گسترش بیشتری مطرح شده، در سطح توصیفی باقی مانده و به تحقیقاتی که در این باره در مورد آثار فارسی با تأکید بر کمیّت منتشر گردیده، توجهی نشده است. این کتاب نیز بحثی به مباحث درس افزوده که عبارت است از:

۸. راه‌های تشویق نوسوادان به مطالعه

نتیجه این که، محتوای درس «مواد و خدمات کتابخانه» صرف‌نظر از هر کتابی که تدریس شود، هنوز از کتاب «صباغیان» تأثیر می‌پذیرد، اما به مرور از این تأثیرپذیری کاسته می‌شود و محتواهایی به درس اضافه می‌شوند که با فلسفه درس، سازگاری بیشتری دارند. چنین به نظر می‌رسد که مدرسان این درس درباره بحث‌های مورد تدریس در این درس، بدین شرح به توافق نزدیک می‌شوند:

۱. زمینه نظری که در قالب مکاتب سوادآموزی به آن پرداخته می‌شود؛
 ۲. وجود مخاطبان کافی و نیاز دانسته یا ندانسته آن‌ها به منابع مناسب که با ارائه آمارهای بیسوادان، نوسوادان و بازگشت به بیسوادی، باورپذیر می‌شود؛
 ۳. خدمات کتابخانه در پیوند با نوسوادان که با گزینش مطالب مندرج در کتاب «کتابخانه‌ها و سوادآموزی» (ترجمه «فتاحی») به دست می‌آید؛
 ۴. ویژگی‌های منابع مناسب نوسوادان که از نکات مندرج در مقاله «تهیه مواد خواندنی برای بزرگسالان کم‌سواد» (هماتاج بازیار) استخراج می‌گردد؛
 ۵. معیارهای تشخیص و تولید آثار مناسب برای نوسوادان با استفاده از فرمول‌های کمی که «دیانی» بحث آن را مطرح کرد و تعدادی تحقیق درباره آن انجام گرفته است؛
 ۶. روی‌آوری به ساخت واژگان پایه برای نوسوادان و استفاده از این واژگان در تولید آثار نوسوادان، که بحث آن در ادبیات مربوطه با «بهمن آبادی» شروع شد؛
 ۷. شیوه‌های جذب نوسوادان به کتابخانه که «نیک‌کار» به عنوان فصلی مجزا در کتاب خود مطرح کرد؛
 ۸. راه‌های تشویق نوسوادان به مطالعه که «زهره میرحسینی» فصلی از کتاب خود را به آن اختصاص داد.
- ویژگی کتاب‌هایی که برای این درس تدریس می‌شود این است که برخی از موارد هفت‌گانه بالا در کتابی نیستند، برخی با گستره بیشتر و برخی با گستره کمتر در کتابی هستند و برخی مواردی را در بر دارند که دیگر کتاب‌ها به آن‌ها نپرداخته‌اند. چنین ویژگی‌هایی از دو جهت نامطلوب‌اند:
۱. دانش هر موضوع پیکره واحدی دارد که همه دانشجویان آن موضوع، برای متخصص شدن (آگاهی از دانش تاریخی و دانش موقعیتی)، باید با کل آن پیکره آشنایی یابند. تکیه بر آموزش کتابی واحد از کتاب‌های مورد بررسی، پیکره کاملی را در منظر دید دانشجویان قرار نمی‌دهد.
 ۲. همه دانشجویان دوره کارشناسی برای ادامه تحصیل در مقطع بالاتر مجبورند آزمون واحدی را بگذرانند؛ در حالی که دانشجویان پیام نور کتاب خاص خود،

دانشجویان دانشگاه‌های وابسته به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری کتاب خاص خود، و دانشجویان مدرسانی که مؤلف کتاب‌های دیگر هستند، کتاب دیگری را به عنوان کتاب درسی می‌خوانند. با توجه به آزمون واحدی که برای کارشناسی ارشد انجام می‌شود، ناآگاهی هر گروه از دانشجویان از مطالب جزئی که در کتاب درسی آن‌ها نبوده باعث می‌شود که متضرر گردند.

این نامطلوبیت را می‌توان با پذیرش این سنت دانشگاهی که در دانشگاه، کتابخانه جایگزین کتاب درسی می‌شود، به مطلوبیت تبدیل کرد. به بیانی دیگر، این درس نمونه بسیار خوبی از درسی است که بدون این که فشار زیادی به دانشجویان وارد کند می‌تواند متکی به یک کتاب درسی نباشد (شیوه‌ای که معمولاً باید در دانشگاه‌ها رایج باشد): استاد هر درس، مطالب مشترک را بیان می‌کند و از دانشجویان می‌خواهد که مطالب متفاوت را خود آن‌ها از کتاب‌های شش‌گانه‌ای که در اختیار دارند استخراج، و به کلاس ارائه کنند.

نکته آخر این که یکی از سودمندی‌های کتاب «زهره میرحسینی» ارائه فهرستی از کتاب‌ها و طرح‌هایی است که نهضت سوادآموزی در پیوند با نوسودان منتشر کرده است. هرگاه این فهرست کتاب‌ها با آثار دیگری که در همین زمینه وجود دارند ادغام شود، به فهرستی جامع‌تر برای مجموعه‌سازی دست می‌یابیم. بدیهی است که ممکن است تهیه نسخه‌های دیگر از این کتاب‌ها میسر نباشد، اما می‌توان از آن‌ها کپی تهیه کرد، یا آن‌ها را به صورت الکترونیکی تولید کرد. بخشی از این آثار عبارت است از:

۱. مجموعه «نوسواد» از «بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی». نشریه‌ای بود متشکل از داستان‌ها یا مطالب کوتاه که برای نوسودان نوشته و منتشر می‌شد.
۲. کتاب‌های «کمیته ملی پیکار با بیسوادی» که با عناوین «بخوانیم و باسواد شویم»، «بخوانیم و بهتر زندگی کنیم»، «بخوانیم و بهتر صحبت کنیم»، «بخوانیم و بنویسیم»، و... در سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ منتشر شدند.^۱

۱. عناوینی از این کتاب‌ها که در اختیار دارم عبارت‌اند از: دست در دست هم (دفتر سوم: وزارت آموزش و پرورش، طرح بین‌المللی مبارزه با بیسوادی. دفتر چهارم، طرح مبارزه با بیسوادی کمیته تهران. نویسنده علی اصغر خیره‌زاده؛ نقاش جواد پورمیر؛ خطاط نادر نادری)؛ دوران سربازی. (کمیته ملی پیکار جهانی با بیسوادی. تهیه‌کننده: مسعود

۳. کتاب‌هایی که با عنوان «طرح آزمایشی تعلیم سواد حرفه‌ای به بزرگسالان دزفول» منتشر شدند^۱. آثار قابل توجهی براساس معیارهای کیفی و کمی توسط دانشجویان و به عنوان تکلیف درسی تولید می‌گردند؛ تعدادی از این آثار همه‌ساله به دانشجویان جدید معرفی می‌شوند و دانشجویان با الگوبرداری از آن‌ها، خود به تولید آثار جدید می‌پردازند. این تمرین با این نیت انجام می‌شود که دانشجویان ضمن اجبار به دقت بیشتر بر روی معیارهای موضوعی، نگارشی و شکل ظاهری، خود نیز در صورت دارا بودن ذوقیات لازم، به تولید کتاب برای نوسوادان بپردازند.

شلویری، راهنمای تعلیماتی کمیته بیکار با بیسواد قزوین؛ نقاشی لثونی تاشچیان؛ جنوب ایران (کمیته ملی بیکار جهانی با بیسواد، شماره ۲۶: ۱۳۵۰، ۵ هزار نسخه)؛ ازدواج و زندگی (۱۳۵۱ بیابند شماره ۳۰ بخوانیم و بهتر زندگی کنیم، کمیته ملی بیکار با بیسواد)؛ تعاون برای نوسوادان (نشریه شماره ۱۴ سازمان مرکزی تعاون کشور، مرغداری ۳؛ خوراک مرغ. (خواندنی‌های آسان شماره ۱۷)؛ حضرت عیسی. (بخوانیم و بهتر زندگی کنیم، شماره ۱۸، کمیته ملی بیکار جهانی با بیسواد، ۱۳۴۹: ۵۰ هزار نسخه).

۱. تعدادی از این عناوین که در اختیار دارم عبارت‌اند از: آب، تمیزی؛ غذای کامل، بدن سالم (جزوه دوم بانوان)؛ همکاری، کتاب آسان ۳ (برای کشاورزان)؛ کتاب آسان ۱ و کتاب آسان ۲ (برای کشاورزان)؛ کیمیا، زن خانه‌دار (خواندنی‌های آسان برای بانوان، ۲)؛ سواد و کشاورزی (کتاب اختصاصی روستای کرملک)؛ رنج و گنج (خواندنی‌های آسان شماره ۵)؛ مرغداری (خواندنی‌های آسان شماره ۴)؛ تراجم (خواندنی‌های آسان شماره ۱۲).